

Art Rupestre a l'Aragó: noves línies d'investigació

Vicenç Baldellou

Després de molts anys de prospeccions a la província d'Osca i havent publicat ja la major part de les estacions descobertes a l'Alt Aragó, em dedico últimament a altres vessants de la investigació, les quals, si més no com a objectiu inicial, estan orientades a relacionar les manifestacions pictòriques amb els jaciments arqueològics situats al seu entorn, per tal que, en el cas d'aconseguir-ho, em permetin establir les conseqüents correspondències culturals entre els vestigis artístics i els horitzons prehistòrics als quals es podria atribuir la seva execució.

Es tracta d'un treball iniciat recentment, però en el qual s'han utilitzat totes les informacions conegudes, per la qual cosa només s'ha d'esperar que siguin les aportacions futures les que confirmen o desmentixin les conclusions que es puguin treure d'aquest treball; en conseqüència, es tracta, també, d'una tasca els resultats de la qual haurien de tenir necessàriament la consideració d'hipotètics i de provisionals, ja que és possible que les aportacions que es facin posin en qüestió algunes de les moltes dades negatives utilitzades o que proporcionin novetats que facin variar el panorama actual. No obstant això, la documentació disponible avui dia no és de cap manera menyspreable i una bona part procedeix de zones geogràfiques àmpliament prospectades i ben delimitades pel que fa al contingut arqueològic, cosa que, sens dubte, serveix per a donar una certa solidesa a les bases sobre les quals es fonamenta l'anàlisi que aquí exposo. Com es podrà comprovar, les deduccions a les quals s'arriba aplicant el mètode dels teòrics acoblaments entre covetes pintades i llocs d'habitatge presenten característiques evidents d'anomalies si no resulten obertament sorprenents

respecte del que s'ha anat dient i mantenint en múltiples síntesi i diverses perioditzacions.

Diferències territorials

Aquí haig de repetir el que he dit en altres publicacions, en el sentit que no es pot parlar d'Art Rupestre aragonès com d'una realitat coherent i homogènia; encara que a les nostres terres tinguem una gran quantitat de llocs amb pintures postpaleolítiques, els nuclis de distribució són desiguals pel que fa a la densitat, a les varietats estilístiques que contenen i al context arqueològic en el qual s'insereixen. A més, alguns es troben notablement allunyats dels altres i presenten més proximitat física amb els que pertanyen a d'altres comunitats que no pas amb els que comparteixen el seu propi marc regional. És precisament en aquesta variabilitat sectorial en la qual em baso per portar a terme aquest assaig.

La primera cosa que em cridà l'atenció —i que posteriorment em portà a centrar-me en una feina com aquesta— sorgeix d'una simple visió comparativa entre dos territoris perfectament resseguits i ben estudiats durant l'últim quart de segle XX: la conca del riu Vero, a l'alt Aragó prepirinenc, i la del Matarranya, a cavall entre les províncies de Terol i Saragossa. A partir d'aquests paratges concrets les diferències ja salten a la vista de manera instantània, però encara resulten més patents si eixamplem una mica més els límits originals i arribem, en el cas d'Osca, al curs del riu Éssera, cap a l'est, i al ja-

ciment neolític de la Cueva de Chaves, cap a l'oest (Mapa 1) i incorporem, en el cas de Terol i Saragossa, l'emplaçament del Plano del Tío Pulido, a Casp, i l'impressionant conjunt llevantí de Val del Charco del Agua Amarga, ja al terme d'Alcanyís (Mapa 2).

El Mapa 1 mostra l'esmentada àrea altoaragonesa i representa, a través de petits cercles sense omplir, les estacions que contenen pintures esquemàtiques; els punts negres grossos indiquen jaciments d'habitació, alguns directament vinculats a esquematismes rupestres i, els punts negres petits fan referència a les cavitats amb art llevantí. Només van acompanyats de llegenda aquests dos darrers grups, perquè si l'haguéssim posada també al costat dels petits cercles hauríem tingut un plànol completament il·legible atès el seu gran nombre.

El Mapa 2 recull les dades del sector del Baix Aragó: els punts negres grossos continuen marcant els jaciments d'ocupació i els petits, les estacions llevantines, mentre que els cercles petits amb una creu expressen els llocs amb art esquemàtic. Contrastant aquests mapes podem assenyalar les següents diferències:

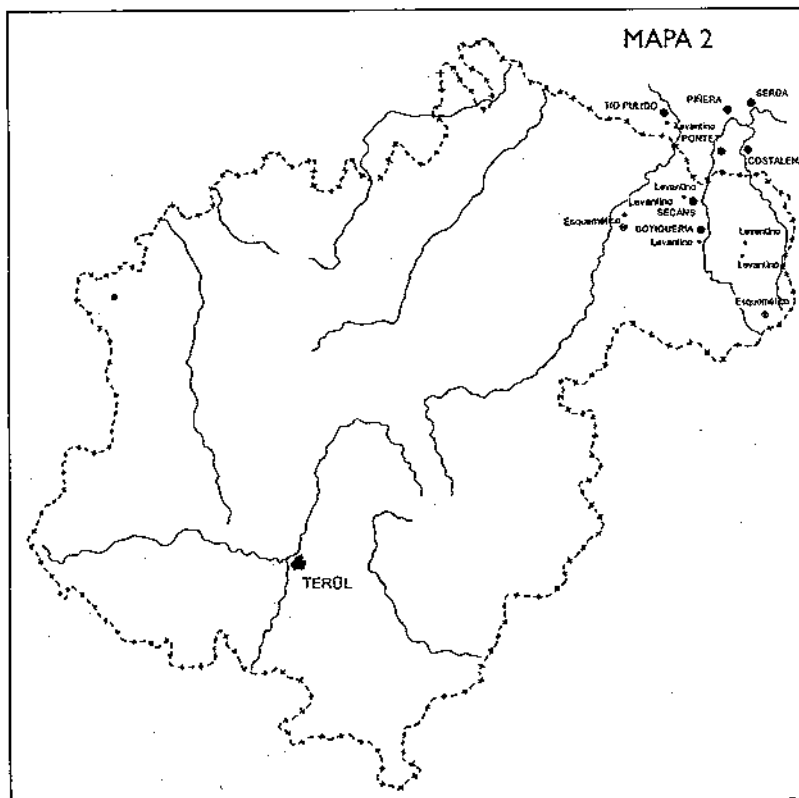
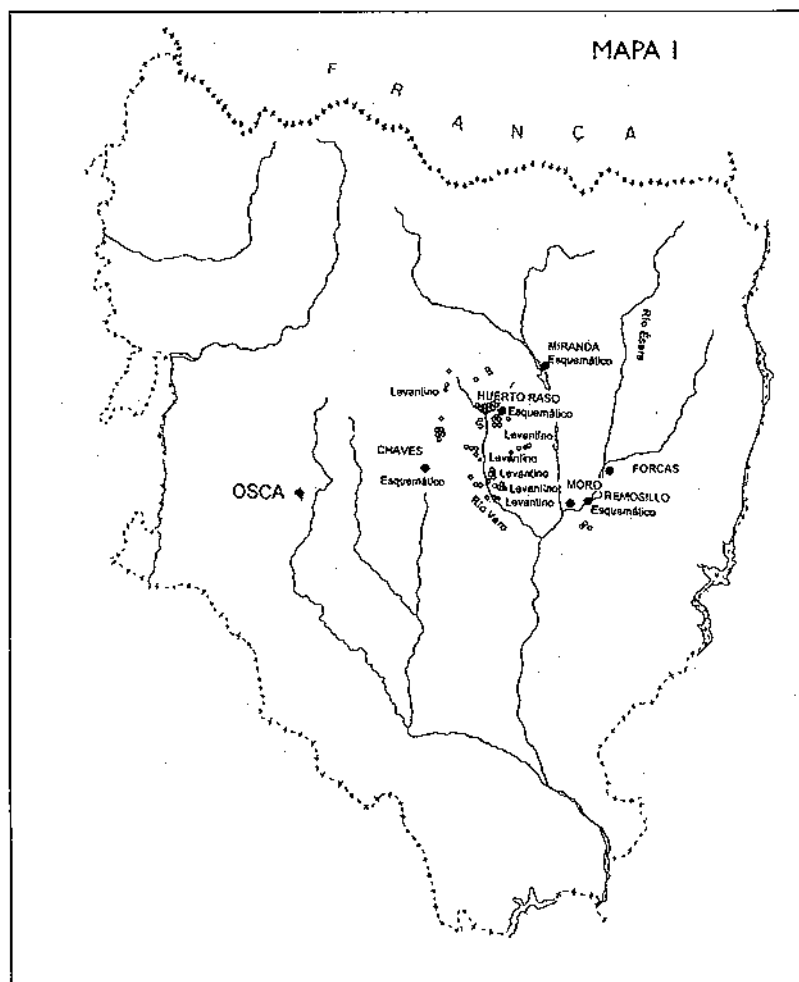
1. Gran abundància a Osca de les manifestacions esquemàtiques, amb més de cinquanta llocs en un espai relativament reduït, i posició minoritària de les llevantines, amb només sis exponents coneguts.
2. Relació inversa a Terol i Saragossa, on els sis abrics amb art llevantí predominen clarament sobre els dos que tenen exclusivament art esquemàtic.
3. A l'Alt Aragó, tots els llocs llevantins han patit interferències esquemàtiques, o bé a les parets de la mateixa coveta (Arpán, Litonares, Regacéns i Labarta), o bé en altres balms que es troben als seus voltants més immediats (Muriecho i Chimiachas).
4. Al Baix Aragó, aquestes interferències se circumscriuen a les escasses figures que d'aquest estil ofereix Val del Charco, del tot insignificants en relació a la riquesa i a la varietat dels testimonis llevantins, i potser, a les desaparegudes estilitzacions humanes de les Caídas de Salbime, la classificació correcta de les quals encara no s'ha acabat d'establir de manera segura.
5. Els jaciments d'Osca que voregen les estacions pintades són coves amb assentaments

neolítics «plens», entenent com a tals establiments de «nova planta» en els quals es practicava una economia de producció de forma quasi privativa i en els quals no s'han detectat connexions culturals o industrials amb les fases prehistòriques precedents. Només a Forcas II s'ha pogut documentar un estadi de simple «aculturació» material.

6. Per contra, els jaciments del Baix Aragó són abrics o viseres que foren habitats per grups epipaleolítics de facies geomètrica, els quals, quasi sempre després d'una llarga ocupació dels respectius llocs, reberen determinades aportacions neolítiques —com les ceràmiques cardials— sense que això modifiqués els seus tradicionals usos econòmics de caràcter caçador i recol·lector.
7. Si bé aquesta circumstància es repeteix, com ja he dit, a l'abric de Forcas II, a Osca, els paral·lismes entre l'Alt i el Baix Aragó continuen sent difícils de definir, en primer lloc perquè Forcas representa, de moment, l'únic cas constatat a la província d'Osca i, en segon lloc, perquè aquest fenomen d'«aculturació» es produí amb una notable antelació si ho comparem amb el que passa amb els seus congèneres meridionals; en efecte, Forcas pateix la «impregnació» neolítica en una data molt primerenca que ronda el 5000 aC (4900 en cronologia convencional), mentre que les datacions del Matarranya ens porten a dates més ençà del 4500 (4470 per a Costalena i 4420 per a Pontet); o sigui, hi ha una dissonància de més de cinc-cents anys entre Forcas i els altres.
8. A més, Forcas II es trobava ja completament immers en les directrius econòmiques neolítiques el 4600 aC, és a dir, fins i tot abans que al Baix Aragó arribessin les primeres «interferències» que anunciaven la nova era. En canvi, la plena neolitització de les terres baix-aragoneses sembla força més tardana, a les proximitats del 4000, si considerem vàlida l'anàlisi de radiocarboni de Riols I; o fins i tot posterior, si jutgem les informacions proporcionades per altres assentaments.
9. La Cueva de Chaves ens demostra de manera fefaent la presència de comunitats plenament neolititzades a l'Alt Aragó al llarg de tot el v mil·lenni, fet que no té paral·lels a cap de les altres dues províncies aragoneses.

10. A Osca ha estat possible de relacionar alguns assentaments neolítics «plens» amb certes representacions d'art esquemàtic, concretament els que s'indiquen al Mapa 1: l'esmentada Cueva de Chaves té al davant de la seva enorme boca, a uns 200 m de distància, diversos buits de petites dimensions en els quals apareixen esquematismes de caràcter abstracte que només són atribuïbles al moment d'habitació del Neolític Antic; Huerto Raso i Remosillo han aportat materials neolítics en sengles nivells d'ocupació dèbils i molt pobres, els quals fan pensar en una ocupació humana breu i esporàdica, potser corresponent a l'espai temporal utilitzat en la realització de les pintures. En els tres jaciments citats, s'han identificat diverses sèries de barres paral·leles en vermell, motiu que es repeteix a l'entrada de la Cueva de la Miranda, on també hi ha un jaciment neolític.

Tanmateix, l'aparició de noves dades de gran importància reforça aquesta hipotètica unió entre l'esquemàtic i el neolític: en les successives campanyes d'excavació fetes a la Cueva de Chaves, s'ha anat produint la constant aparició de còdols rodats amb restes de pintura vermella, i foren especialment abundants en les campanyes de 1992 i 1998. Una vegada acabades

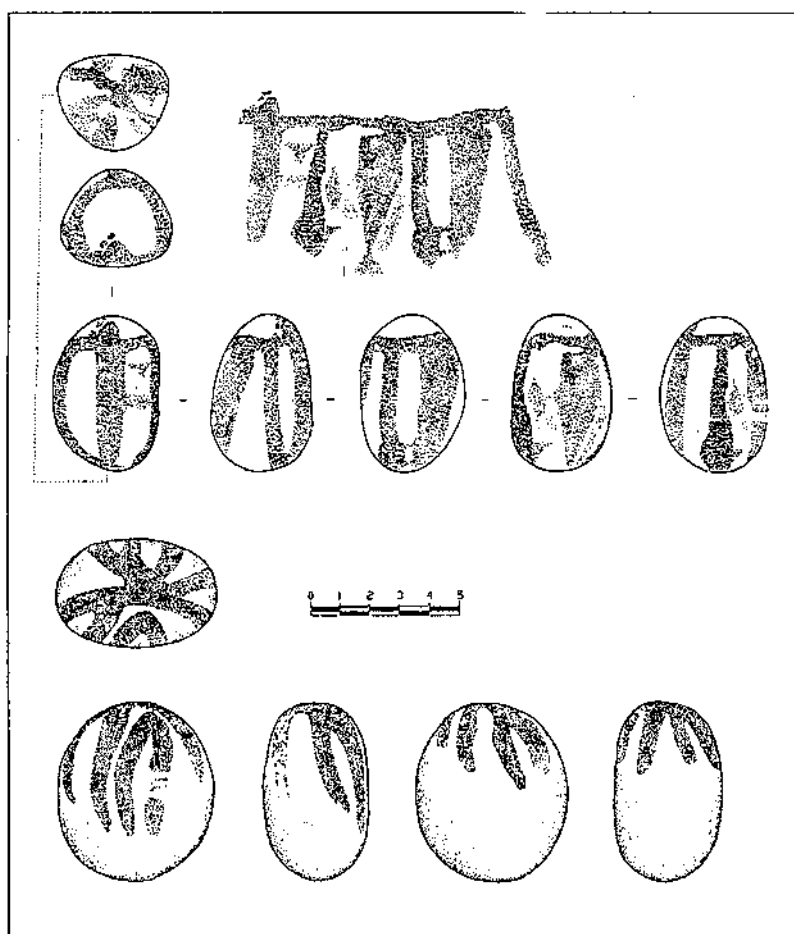

Fig. 1. Rierencs de la Cueva de Chaves amb motius abstractes (Pedro Ayuso i Mª Cruz Sopena).

les tasques de neteja i consolidació dels còdols, vam poder comprovar que alguns presentaven signes abstractes ben definits, com ara creus, barres o punts, i fins i tot altres motius més complexos, en els quals es podrien identificar fins a antropomorfs i esteliformes (Fig. 1). Els còdols de Chaves són objecte d'un minuciós estudi que hem fet Pilar Utrilla i jo mateix, el qual serà publicat en el número 2 de la revista *Salduie*, de pròxima aparició.

11. A Terol i Saragossa, les connexions directes entre jaciments arqueològics i estacions pintades són de naturalesa molt diferent. En aquesta ocasió, és l'art llewantí el que s'enllaça amb jaciments propis de l'Epipaleolític geomètric, tot i que de moment resulta molt difícil de discernir si ho fa en les fases encara «pures» o bé en les ja «contaminades» pels primers elements materials de filiació neolítica. D'aquesta manera, en Els Secans coincideixen dins la mateixa cavitat un panell amb vestigis pictòrics i un
- únic nivell en el qual un substrat geomètric, amb triangles i trapezis de retoc abrupte, rep, progressivament i sense canvis percentuals, les incorporacions neolítiques corresponents (ceràmica a doble bisell i segments). Una idèntica coincidència es produeix al Plano del Tío Pulido, tot i que aquesta vegada el registre temporal del jaciment és més ampli i, per tant, les atribucions culturals concretes, més complicades; tanmateix, descartant en bona lògica els nivells calcolítics i de l'Edat del Bronze com a responsables dels dissenys llewantins, només ens quedarà de nou l'Epipaleolític geomètric, «aculturat» o no, per buscar els pertinents paral·lels.
12. Per consegüent, si a l'Alt Aragó es pot apreciar l'efectivitat de l'equació entre Neolític i art esquemàtic, al Baix Aragó l'única que es pot suposar és la que es refereix a l'Epipaleolític geomètric i l'art llewantí, tot i que, per suposat, no sapiguem exactament a quin fase l'hem d'aplicar.

Ampliant horitzonts

Les clares divergències constatades entre les comarques esmentades, tot i la rotunditat, podrien amagar un caràcter accidental o fins i tot aleatori ateses les limitacions geogràfiques dels respectius espais territorials. És per això que, abans d'acceptar la validesa teòrica de determinades conclusions, vaig voler efectuar comprovacions empíriques a una escala més àmplia, traslladant la metodologia utilitzada en àrees tan concretes a tota la superfície regional d'Aragó.

Amb aquesta ampliació d'horitzons, se'ns apareix davant els ulls un fet inqüestionable: l'escassetat de manifestacions artístiques de la província de Saragossa, almenys pel que fa a les que es poden considerar amb tota seguretat prehistòriques; així, si bé als voltants de Mequinensa s'ha descobert un dens conjunt de pintures i gravats rupestres, la immensa majoria de les representacions localitzades ens donen una cronologia relativament recent, i són minoritàries les que es podrien incloure dins l'art esquemàtic pròpiament dit; una cosa semblant passa amb les pintures de la Cueva de Moncín (Borja), de dubtosa classificació tant pels dissenys atípics com per la mateixa ubicació, en una cavitat profunda i allunyada de la boca, en un punt on no arriba la llum del sol. Aquestes dificultats d'atribució es dilueixen en l'esmentat Plano del Tío Pulido de Casp, amb vestigis pictòrics evidentment llewantins, però tan pròxims als jaciments del Baix Aragó de la zona de Terol que no hi ha més remei que relacionar-los i englobar-los en el mateix grup. Per aquesta raó, i a efectes estadístics, el Tío Pulido s'ha introduït en les dades numèriques de la província de Terol.

Segons els que s'ha dit, tindríem dues úniques províncies aragoneses amb un contingut significatiu pel que fa a l'Art Rupestre que aquí ens ocupa: Osca i Terol. Ambdues zones ens ofereixen un nombre similar d'estacions pintades, tot i que aquí s'acaben les semblances que podem assenyalar. En efecte, mentre que a Terol s'entreveu un clar predomini dels trets llewantins (77,6%) sobre els esquemàtics (22,4%), a les terres d'Osca la situació s'inverteix de forma encara més acusada, amb un 85,5% per als es-

quematismes i tan sols un 14,5% per als testimonis naturalistes.

Si les dades percentuals no resultessin prou expressives, tenim altres aspectes que actuen també com a factors de distanciament: no existeixen a Osca els repintats i les superposicions de llevanti sobre llevanti, circumstància confirmada a Terol en diversos enclavaments (Gascón, Val del Charco, Recolectores, Tía Mona, Piezarrodilla, Prado de las Olivanas, etc.); seguint les seriacions en ús, a la província altoaragonesa només trobaríem exponents d'una de les fases de periodització de l'art llevanti, mentre que a la zona de Terol hi hauria exemples de totes i cada una. Fins i tot per als que discuteixen el valor d'aquests quadres cronològicostilístics, la molt més gran variabilitat formal de les figures llewantines a Terol queda fora de tot escepticisme.

Abandonant de moment el camp pròpiament artístic com a base de comparacions, passem altra vegada a les informacions de caire arqueològic per continuar amb altres plantejaments. Un cop vista la relació que es dona al Baix Aragó entre els jaciments de l'Epipaleolític geomètric i les estacions llewantines, té un gran interès verificar si aquesta circumstància es repeteix en altres paratges aragonesos, i per això em proposo efectuar un breu repàs de les zones per augmentar, si és possible, l'espectre de la documentació disponible en aquest sentit.

Començant pel nord, a l'Alt Aragó, només l'emplaçament de Forcas II ha proporcionat materials pertanyents a l'etapa cultural esmentada, tot i que la proximitat respecte dels llocs llewantins no és pas immediata. Sí que ho és, en canvi i com s'ha dit més amunt, la dels assentaments baixaragonesos del Matarranya i rodalies, on llocs com Els Secans, Botiquería dels Moros, Costalena, El Pontet, El Serdá, Sol de la Piñera i Tío Pulido, es barregen amb les representacions llewantines i fins i tot arriben a compartir amb elles el mateix abric.

A la conca del Guadalopec, aigües amunt cap al sud, un altre grup nombrós de coves llewantines s'assenta entre els termes de Ladruñán i Castellote. Dins d'aquestes, la del Àngel, l'únic representant de l'Epipaleolític geomètric, resulta de gran importància perquè ens presenta, una vegada més, un establiment humà situat sota mateix d'un panell naturalista. Un cop més

també, el nivell superior del dipòsit ha donat elements ceràmics com a prova d'una «aculturació» de caire simplement material.

A l'oest de Guadalupe, el ric conjunt de pintures rupestres levantines del riu Martín comparta també amb el corresponent jaciment d'Epipaleolític geomètric, l'abrigo de Los Baños, fet que es repeteix en el magnífic i ubèrrim nucli d'Albarracín, al sud-oest de la província de Terol, en el qual la Cocinilla del Obispo, amb un registre pobre enquadra dins els complexos geomètrics de Cocina III, s'erigeix com un altre exemple de coexistència en un mateix punt d'una ocupació prehistòrica i figuracions levantines.

Així doncs, tot i que les associacions en qüestió no són tan abundants com al Baix Aragó, la presència d'indústries geomètriques es repeteix a totes les comarques que tenen pintures levantines, i s'afegeixen als casos de relació directa entre unes i altres els abrics del Ángel i de Cocinilla del Obispo.

El següent pas seria fer la comprovació del que passa amb l'altra connexió detectada a l'Alt Aragó, és a dir, la que fa referència als jaciments neolítics «plens» i a l'Art Rupestre esquemàtic. Abans ja he fet referència als casos de la zona d'Osca, per tant no caldrà tornar a tractar el tema, si més no de moment. El que interessaria aquí és traslladar-nos a altres àmbits geogràfics per constatar-hi el compliment.

Baixant novament cap al sud, a la perifèria de Mequinensa es localitzen les esmentades representacions d'aspecte esquemàtic, les quals mostren una certa proximitat amb el poblat de Riols i els sepulcres de la Mina Vallfèria, ambdós d'època neolítica i amb datacions radiocarbòniques convencionals de 2810 i 2370 aC per als segons i de 3000, 3150 i 4090 per al primer; aquesta última data, força incoherent respecte de les altres dues, sembla correspondre a un nivell documentat només en algunes cubetes aparegudes en el recinte habitacional. He de reiterar, però, que els vestigis pictòrics documentats en el sector no ofereixen gaires garanties de pertànyer a èpoques prehistòriques.

La comarca del Matarranya, amb força testimonis d'art llevantí i d'assentaments epipaleolítics «aculturats», no presenta testimonis clars del Neolític «ple» i escasseja en localitzacions es-

quemàtiques de les quals únicament es podrien citar dues estacions, i totes dues amb força reserves, ja que l'una, las Caídas de Salbime, presenta, com he dit abans, seriosos dubtes d'atribució i l'altra, la Fenellosa, si bé des del punt de vista administratiu s'ha d'incloure en aquest territori, en realitat es troba en un ambient físic completament diferent, en els escarpats abruptes dels Ports de Beseit.

Per contra, al Baix Aragó d'Alcanyís abunda els jaciments neolítics, però els esquematismes es redueixen als dissenys escassos que d'aquest tipus s'han documentat a la Val del Charco o a les simples digitacions de la Cuesta de Pel. Cap dels emplaçaments d'ocupació no ha donat materials que passessin en antiguitat els 4000 aC i les úniques dates obtingudes ni tan sols no s'hi acosten: 3620 per a Las Torrazas i 3100 per a Los Ramos, emplaçament situat una mica més al nord, ja dins la província de Saragossa.

A la conca del riu Martín no tenim notícies de jaciments neolítics que acceptin amb total seguretat aquesta assignació, tot i que l'art esquemàtic hi és present ocupant, però, un nivell minoritari en comparació a les manifestacions naturalistes. Tampoc la comarca d'Albarracín no aporta gaire llum sobre el tema que ens ocupa; és més, el panorama que ofereix resulta d'allò més sorprenent: uns paratges molt rics en art llevantí que es converteixen quasi en un desert quan ens posem a buscar les manifestacions artístiques esquemàtiques, de les quals només tenim dos exemples; recíprocament, el nombre de jaciments neolítics és igualment insignificant, però amb un aspecte a tenir en compte: en un dels emplaçaments esquemàtics, la Cueva de D^a. Clotilde, es troba l'únic exponent d'ocupació neolítica, la cronologia de la qual pot arribar a la segona meitat del V mil·lenni; es tracta d'un nou cas de relació directa entre Neolític i l'art esquemàtic, de moment sol i aïllat dins el context general de la província de Terol.

En conseqüència, es pot dir que a les terres de Terol la segona equació establerta només es pot verificar amb certesa en una sola ocasió, la qual cosa em va portar a efectuar un tercer pas, aquest cop amb l'objectiu d'examinar possibles parentius entre els esquematismes i altres etapes

culturals prehistòriques com el Megalitisme, el Calcolític i l'Edat del Bronze.

La presència de sepulcres megalítics pròpiament dits es restringeix a l'Aragó a la província d'Osca, en la qual s'han distingit dos subgrups segons l'àrea muntanyosa concreta en què s'ubiquen: el pirenaic i el prepirenaic. Doncs bé, en el conjunt dolmènic septentrional, on s'aglutinen més megàlits, les pintures esquemàtiques hi són absents; en el meridional, el de les Serres Exteriors prepirenaïques, les estacions rupestres estan molt més properes i es poden observar contactes tangencials entre les dues zones de distribució, però mentre que els dòlmens se solen situar a la vessant nord de la cadena, les figuracions parietals solen trobar-se a les vessants de Migdia.

A les muntanyes de la zona d'Osca no abunda poblats calcolítics ni de l'Edat del Bronze, els quals troben a la Tierra Baja el medi més favorable per desenvolupar-se econòmicament. Així, al sud de la província, al llarg de la meitat inferior dels cursos fluvials de l'Alcanadre i del Cinca s'hi documenta una concentració d'assentaments a l'aire lliure, la densitat de la qual es pot perllongar cap als termes saragossans de Casp o Mequinensa i cap al d'Alcanyís, a Terol. Dins del perímetre teòric que es pot traçar al voltant d'aquest ric conjunt, l'exuberància dels assentaments d'habitació es correspon a una extrema pobresa pel que fa a manifestacions esquemàtiques. Les pintures de Baldellou, a la Ribagorça, ocupen una posició clarament marginal i s'han de connectar més amb el món muntanyenc, on s'assenten a les estribacions, que no pas amb el de la plana, que acull una florent demografia humana. Les de Mequinensa, incloses també en aquest àmbit, continuen presentant els mateixos problemes de filiació prehistòrica, mentre que les de Val del Charco i Cuesta de Pel, poc tangencials al prolífic grup de poblats, representen un contingut en esquematismes realment escàs i poc significatiu.

Uns altres dos focus de gran fecunditat en jaciments de l'Edat del Bronze se centren a les immediacions d'Egea de los Caballeros i, una mica més al sud, a part de les conques del Jalón i del Jiloca i en la totalitat de la de l'Huecha. Al primer, no s'hi han documentat pintures esquemàtiques i, al segon, les úniques aparegudes es li-

miten a les ja esmentades de la Cueva de Moncín, d'adscripció cultural dubtosa tal com hem vist abans.

L'alt Jiloca, el Guadalaviar, l'Alfambra, l'alt Túria i l'alt Mijares són els rius que reguen, al sud de la província de Terol, un altre territori amb gran presència d'enclavaments del Calcolític i del Bronze. S'hi adjunta Albarracín i la seva serralada, sector que proporciona els dos únics llocs amb art esquemàtic de tot el marc de referència: la Peña de la Moratilla i l'esmentada Cueva de Dª Clotilde, en la qual, cal recordar-ho, aquest estil s'associa a un nivell d'ocupació del Neolític antic.

Acabarem amb dues zones en les quals la profusió d'assentaments adscrits a les èpoques que ens interessen aquí és menor, tot i que el nombre tampoc no és menyspreable. Al riu Martín existeixen jaciments de l'Edat del Coure i del Bronze i també pintures esquemàtiques, per la qual cosa les interrelacions serien possibles, però després de veure el que passa al nucli d'Albarracín i als altres —i amb el que també succeeix al Matarranya—, s'ha de reconèixer que cal mirar-ho amb reserva. Perquè, en efecte, la comarca del Matarranya constitueix la segona zona a comentar i hi veiem que una notable quantitat d'assentaments de la mateixa índole només tenen la presència limítrofa de les problemàtiques figuracions de les Caídas de Salbime.

Algunes deduccions

Recapitulant tot el que hem vist, exposaré seguidament una sèrie de deduccions que es poden treure de les consideracions esmentades, i demano al lector que sàpiga disculpar les reiteracions en què cauré amb l'ànim de plasmar, amb la màxima claredat que pugui, determinats aspectes que considero importants.

Aspectes cronològics

Podem esmentar algunes premisses que es poden concretar de la següent manera:

1. Abundant art llevantí a Terol i escàs a Osca.
2. Presència de repintats de llevantí sobre llevantí a Terol i absència a Osca.
3. Gran variabilitat estilística en l'art llevantí de la zona de Terol i molt poca a la zona d'Osca.
4. Profusió de jaciments epipaleolítics a Terol i escassa presència a Osca.
5. Presència del Neolític antic del v mil·lenni a Osca i, només amb una excepció, absència a Terol.
6. Relació Epipaleolític geomètric/Llevantí a Terol i Neolític «ple»/esquemàtic a Osca.

La combinació d'aquestes proposicions ens permet deduir que mentre que la província de Terol va conèixer un desenvolupament integral de l'art llevantí, a la província d'Osca aquest art només va tenir un desenvolupament parcial, de durada més curta. Poden coincidir les dues circumstàncies amb les que ens indiquen que l'Epipaleolític també va conèixer a Terol un major desenvolupament que a Osca i que la neolitització altoaragonesa va ser més precoç que la de Terol? Si fos així, i basant-nos en les connexions expressades en el punt 6, hauríem de suposar que l'art llevantí va desaparèixer aviat a l'Alt Aragó, perquè l'entrada del Neolític en el seu territori també va ser primerenca (5000 aC) amb la qual cosa coincidiria la precocitat de l'abandonament dels cànons pictòrics naturalistes amb la precocitat de la implantació de les directrius neolítiques. Donant la volta a aquest raonament, diríem que la permanència en el temps d'aquests cànons a Terol trobaria la causa en la pervivència dels usos caçadors-recol·lectors de l'Epipaleolític i, per tant, la concomitància s'establiria ara entre una persistència més tardana de les representacions llevantines i una irrupció més tardana del Neolític «ple» en el seu territori (pel que sembla, no anterior al 4000 aC).

Dit d'una altra manera, la plena neolitització va ocasionar i va imposar un nou tipus d'expressió gràfica, que acabà prematurament amb l'art llevantí a Osca substituint-lo per l'art esquemàtic, el qual passaria a generalitzar-se i prevaldria en endavant com l'estil propi de les comunitats agrícoles i pastorícoles. A Terol, en canvi, la simple «aculturació» material no comportaria modificacions profundes de cap mena, ni sobre el comportament econòmic dels receptors, ni

sobre les tradicions pictòriques instaurades des d'antic.

L'última frase del paràgraf anterior aborda un tema especialment sensible per a molts investigadors, concretament el que fa referència a la cronologia concreta que s'ha d'aplicar a l'art llevantí. Si bé la major part dels estudiosos del tema mostren l'acord a acceptar la correspondència entre les representacions naturalistes i les comunitats caçadores-recol·lectores, és a dir, d'economia epipaleolítica, les dissensions apareixen quan volem precisar si aquestes manifestacions s'han de vincular, en termes temporals, a les fases preneolítiques o a les que ja han patit les primeres «impregnacions» d'elements de la nova era. En resum, el problema radica a conèixer si els grups humans autors de les pintures llevantines pertanyen a una època anterior o contemporània al fenomen de l'«aculturació».

Aquest no és un article per glossar els arguments trobats que s'esgrimeixen en una o altra direcció des d'una visió general de la incògnita, però no defugiré un posicionament personal, tot i que, això sí, ho faré cenyint-me a l'àmbit aragonès. Les observacions que pugui fer sobre aquesta qüestió seran eminentment teòriques i es basaran tan sols en uns raonaments lògics que a mi em semblen força acceptables. Així, si admetem que a la província de Terol l'art llevantí es desplegà en totes les etapes i estils, completant tota la gamma figurativa pròpia d'aquest gènere pictòric, no resulta poc sostenible imaginar que un horitzó artístic tan ampli s'hagi de veure comprimit al voltant del 4500 aC, data que té lloc l'«aculturació» dels jaciments baixaragonesos?

Ans al contrari, la riquesa plàstica i la variabilitat estilística de l'art llevantí del Terol en suggereixen una duració més dilatada. El fet que alguns dibuixos es repintessin per perllongar-ne la vigència, o que fins i tot es modifiquessin per adaptar el caràcter formal a unes noves exigències que ignorem, revela que hi havia una mena de «manteniment» i, en ocasions, una «actualització» dels dissenys encaminada a garantir-ne la funcionalitat —fos la que fos— al llarg de generacions.

Una altra circumstància que cal considerar: la comarca concreta del Matarranya, força rica en estacions pintades naturalistes, veu com els assentaments de l'Epipaleolític geomètric, des-

prés d'una contínua ocupació de molts anys, es deshabitaven totalment o mantenen simplement vestigis residuals de població un cop han rebut les aportacions materials neolítiques. És a dir, per raons que se'ns escapen, la regió quedà pràcticament despoblada després de l'«aculturació», o sigui, en el precís instant que els defensors de la cronologia neolítica per a l'art llewantí fixarien l'inici del seu desenvolupament. És raonable pensar que els abrics es van pintar quan els paisatges en què s'ubiquen estaven a punt de ser abandonats i no quan es desenvolupaven els moments més àlgids d'habitació a la zona? S'executaren les pintures en els estadis finals d'una llarga residència que anava a extingir-se i les representacions artístiques es trobarien mancades d'«usuaris»?

La resposta afirmativa a aquestes preguntes representaria entendre l'art llewantí com una expressió cultural efímera i fins i tot epigonal, fet que es contradiu amb la riquesa i varietat de les seves manifestacions, les quals postulen més aviat una perspectiva més a llarg termini, una considerable permanència temporal que no es compliria si li assignéssim una datació tan tardana com l'expressada abans. Per la seva part, la cronologia de l'art esquemàtic sembla ben establerta a Osca, si més no pel que fa a la fase inicial, gràcies a la troballa dels còdols pintats de la Cueva de Chaves, ben situats estratigràficament i ben datats per Carboni 14 a partir del 4820 aC.

Aspectes culturals

Íntimament relacionades amb les anteriors, les premisses que ara s'enumeren van més dirigides a evidenciar les connexions de l'Art Rupes-tre des del punt de vista cultural que no pas a intentar determinar-ne la situació cronològica; amb tot, la primera és repetició de l'última de la llista anterior, perquè és vàlida per a tots dos plantejaments.

1. Relació Epipaleolític geomètric/llevantí a Terol i Neolític «ple»/esquemàtic a Osca, reafirmada aquesta última per la presència dels còdols rodats de Chaves.
2. L'art llewantí és escàs a Osca, on la neolitització és primerenca i l'«aculturació» molt precoç.

3. L'art llewantí és abundant a Terol, on l'«aculturació» és més recent i el Neolític «ple» és d'implantació tardana.
4. L'art esquemàtic escasseja o manca on el Neolític és «aculturat» o on el «ple» és de data avançada.
5. L'art esquemàtic és absent en el grup megalític septentrional i només és tangencial en el meridional.
6. L'art esquemàtic és escàs o adopta posicions marginals en les àrees de gran concentració de jaciments calcolítics i de l'Edat del Bronze.

Aquesta relació de deduccions, tot i la brevetat, té un contingut literal molt important perquè suggereix diverses idees noves —que abans ja he classificat d'«anòmales» i sorprenents— que, si es confirmaven en un futur, farien que alguns conceptes comunament acceptats s'haguessin de revisar i fins i tot jutjar. No obstant això, he d'insistir en el caràcter hipotètic de les conclusions que poden tenir lloc i en un marc restringit als confins específics del territori aragonès.

Perquè sembla que l'associació entre Neolític «ple» i art esquemàtic només és totalment constatable a la província d'Osca, l'única que posseeix testimonis antics del V mil·lenni, i molt menys a la de Terol, on aquest Neolític «ple» no es pot portar, de moment, més enllà del 4000 aC. Aquest fet representaria que la neolitització retardada no comportaria ja la difusió generalitzada de l'art esquemàtic i ens portaria a atribuir el moment de la seva màxima potència expansiva al V mil·lenni quasi en exclusiva, i a fer davallar dràsticament la seva energia a èpoques tan avançades com els inicis del IV. Pot resultar difícil de creure, però si fem cas de les anàlisis geogràfiques realitzades, només és possible de registrar la relació cultural entre l'esquemàtic i el Neolític antic pròpiament dit, i aquesta relació es diluiria en els moments posteriors. I la qüestió és que l'absència d'encadenaments culturals no afecta únicament les fases més avançades del Neolític, entre les quals caldria incloure bona part del Megalitisme, sinó que també afecta el Calcolític i tota l'Edat del Bronze.

Sense cap mena de dubte, la present hipòtesi de treball resulta molt aventurada perquè ve a contradir certes nocions que semblaven perfec-

tament assentades, com la que reitera una i mil vegades que l'art esquemàtic constituïa l'exemple emblemàtic d'expressió pictòrica de les societats metal·lúrgiques; encara seria més qüestionada la que suggeria que els temes més abstractes d'aquestes representacions, com les creus i les barres, havien de correspondre a la plenitud d'una puixant Edat del Bronze; aquesta suposició va ser tallada de soca-rel amb la descoberta dels còdols pintats de la Cueva de Chaves, al marge d'altres connexions entre jaciments i pintures que han estat comentades en aquest mateix treball.

D'altra banda, l'acceptació d'aquesta proposta suposaria assignar als esquematismes rupestres un espai temporal d'auge molt més reduït del que habitualment se'ls suposava, atribuir-los un declivi avançat a les dates que fins ara s'utilitzaven i, finalment, adscriure'ls

una antiguitat superior respecte de la seva etapa de màxim desenvolupament.

És clar que es podria argumentar que alguns dels paratges en què es troben les grans concentracions de jaciments calcolítics i del bronze no resultarien apropiats per contenir manifestacions rupestres, perquè el seu context físic presenta poques cavitats susceptibles de ser decorades, però la realitat ens mostra que, quan es vol pintar, això es fa a qualsevol cavitat disponible, per menyspreable que ens pugui semblar. A més, aquesta observació perd totalment el sentit quan estem parlant de territoris com els Pirineus, on les coves apareixen arreu, o com el Baix Aragó en conjunt, o la serralada d'Albarracín, els abrics de la qual s'havien pintat pròdigament amb art llevantí i, en contraposició, quasi no es van veure afectats per les pràctiques pictòriques esquemàtiques.

Abstract

Rock art in Aragón: New trends in investigation

The paper tries to establish connections between rock art sites and the archaeological context of each territory, analyzing the differences observed in the rock art present in specific places as well as in the nature of archaeological sites located around. Through this work method we should deduce that Levant Art is related to geometric Epipalaeolithic hunter and gatherer societies, while the Schematic Art is related to farming groups of the early Neolithic. It can not be verified the same relationship with the other prehistoric periods, nor with the latest Neolithic, nor with the Megalithism, neither with the Chalcolithic, nor with the Bronze Age.

Resumen

Arte rupestre en Aragón: Nuevas líneas de investigación

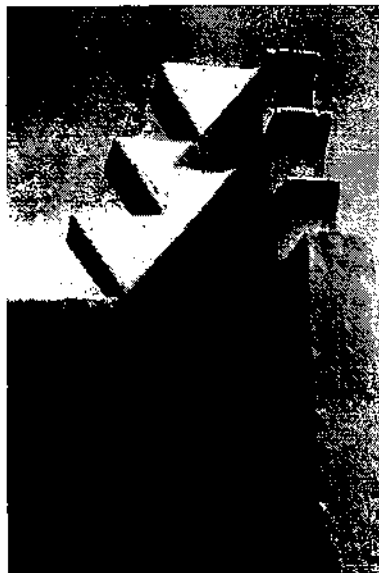
En este artículo se tratan de establecer conexiones entre las estaciones pintadas y el contexto arqueológico de cada territorio, analizando las diferencias que se producen tanto en el tipo de Arte Rupestre presente en determinados lugares, como en la índole de los yacimientos arqueológicos que se asientan en sus alrededores. A través de este método de trabajo debería deducirse que el Arte Levantino se imbrica con las sociedades cazadoras y recolectoras del Epipaleolítico geométrico, mientras que el arte esquemático lo hace con los grupos agropecuarios del Neolítico Antiguo. No puede constatarse la misma relación respecto de otros períodos prehistóricos, ni con el Neolítico más reciente, ni con el Megalitismo, ni con el Calcolítico, ni con la Edad de Bronce.

Referències bibliogràfiques

- ALONSO, A.; GRIMAL, A. (1994). «Comentarios sobre el sector septentrional del Arte Levantino». *Bolskan* [Osca], 11, p. 9-31.
- BALDELLOU, V. (1994). «Algunos comentarios sobre el Neolítico en Aragón». *Bolskan* [Osca], 11, p. 33-51.
- BALDELLOU, V. (1999). «Cuestiones en torno a las pinturas rupestres post-paleolíticas en Aragón». *BARA (Boletín de Arte Rupestre de Aragón)* [Saragossa], 2, p. 67-68.
- BALDELLOU, V.; PAINAUD, A.; AYUSO, P. (1997). «Las pinturas rupestres del barranco de Solencio (Bastaras, Casbas de Huesca)». *Bolskan* [Osca], 14, p. 43-60.
- BALDELLOU, V.; UTRILLA, P. (en premsa). «Arte Rupestre y cultura material en Aragón: presencias y ausencias, convergencias y divergencias». *Bolskan* [Osca], 16.
- BELTRÁN, A. (1993). *El arte prehistórico en Aragón*. Saragossa.
- BELTRÁN, A. (1998). *El arte rupestre aragonés*. Saragossa.
- CALVO, M^a. J. (1993). «El arte rupestre post-paleolítico en Aragón». [Tesi doctoral]. Universidad de Zaragoza.
- UTRILLA, P.; CALVO, M^a. J. (en premsa). «Cultura material y arte levantino. La aportación de los yacimientos aragoneses a la cuestión cronológica». *Bolskan* [Osca], 16.
- UTRILLA, P. (2000). *El arte rupestre en Aragón*. Saragossa.

Vicenç Baldellou és llicenciat en Història Antiga per la Universitat de Barcelona, de la qual fou Professor Ajudant de Prehistòria abans d'ocupar la plaça de Director del Museu Arqueològic Provincial d'Osca, càrrec que ocupa actualment. Ha treballat en diferents camps de l'arqueologia i s'ha especialitzat en l'estudi del període Neolític i en l'Art Rupestre. Ha dirigit més de seixanta actuacions de camp i és autor de cent cinquanta publicacions en relació a aquests temes.

Títol original: *Arte Rupestre en Aragón: Nuevas líneas de investigación*.
Traducció d'Anna Gòmez.

café d' Alep

Mallorca, 308
Tel. (93) 459 16 07
08037 Barcelona